

اولین مخلوق عالم ماده و آیات مبدأ خلقت با محوریت قرآن و خطبه اول نهج البلاغه

حمیده آشنا* / محسن احتشامی نیا** / سیده فاطمه هاشمی***

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۱۵

چکیده:

هدف پژوهش حاضر، بررسی اولین ماده و مخلوق در جهان مادی و مبدأ خلقت در قرآن کریم و خطبه اول نهج البلاغه به روش تحلیلی و توصیفی است. در این پژوهش، به این مسئله پرداخته می‌شود که آفرینش همه چیز در ابتدا واحد و یکپارچه بوده و سپس به تدریج از هم جدا شده است. اولین عنصر و نیروهای دخیل در آفرینش آسمان‌ها و زمین به طور نامحسوس در قرآن اشاره شده است. امام علی علیه السلام نیز در خطبه اول نهج البلاغه، به زیبایی این عنصر و نیروهای محرکه آن را شرح داده‌اند. این عنصر، که همان «ماء» (آب) است، به وسیله این نیروها به وجود آمده و توسعه یافته تا نظام کنونی جهان شکل گیرد. علاوه بر آب، عناصر دیگری مانند گاز یا دود (که در قرآن به «دخان» اشاره شده است) و زَبَد (کف) نیز در فرآیند آفرینش به کار رفته‌اند. به طور خاص، آسمان‌ها از «دخان» و زمین از «زَبَد» به وجود آمده‌اند. خداوند همچنین از همین «ماء»، اجرام آسمانی و موجودات مادون عرش و تحت عرش را خلق کرده است. این پژوهش با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بررسی اشارات قرآن و کلام امام علی علیه السلام در خطبه اول، به تحلیل کیفیت آفرینش این عناصر پرداخته است.

واژگان کلیدی

قرآن، نهج البلاغه، خلقت، ماء، دخان.

* دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Ashnahamideh1363@gmail.com

** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

m.ehteshaminia@yahoo.com

*** استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

Dr.fat.hashemi@gmail.com

مقدمه

از دیرباز انسان همواره در جستجوی پاسخ این سوال بوده که مخلوقات، آسمان‌ها و زمین از چه چیزی پدید آمده‌اند و چه عواملی سبب خلقت آن‌ها شده است. در طول تاریخ، با گذشت زمان و ظهور دین مبین اسلام، آیات قرآن کریم و سخنان معصومان علیهم‌السلام، به ویژه امام علی علیه‌السلام، برخی از این حقایق را برای انسان روشن کرده و او را با ماهیت هستی آشنا ساخته است. انسان پی برده که نظام پیچیده و منظم عالم به دست مدبری توانا و ناظمی حکیم اداره می‌شود و این ناظم کسی جز خداوند نیست.

تحقیقات نوین در علم نیز به‌طور چشمگیری با آموزه‌های قرآنی و حدیثی هماهنگ است. در این مقاله، آغاز خلقت و اولین عنصر جهان مطابق با آیات قرآن و در پرتو سخنان امام علی علیه‌السلام و روایات معصومان علیهم‌السلام بررسی خواهد شد تا حقایق ناب قرآنی و کلمات گهربار امام علی علیه‌السلام در این زمینه‌ها آشکار شود. همچنین به بررسی اولین ماده‌ی خلقت جهان مادی، ماهیت و خاصیت آن، و فرآیند بسط آن پرداخته می‌شود. بر اساس این بررسی‌ها، تمام موجودات مادی، از جمله فرشتگان، جنیان، آسمان‌ها، زمین، ستارگان و سایر مخلوقات از «ماء» (آب) آفریده شده‌اند. همچنین در این مقاله به نقش اولیه‌ی نیروهای همچون «ریح» (باد) و «دخان» (بخار) که از «ماء» بسیط نشأت گرفته‌اند و در فرآیند خلقت نقشی تعیین‌کننده ایفا کرده‌اند، پرداخته می‌شود. سوال اصلی این پژوهش نیز کشف اولین عنصر عالم مادی است که دیگر عناصر و مخلوقات از آن شکل گرفته‌اند.

پیشینه تحقیق

در مجموع، بررسی آیات قرآن، روایات معصومان علیهم‌السلام و تحقیقاتی که در این زمینه در طول تاریخ صورت گرفته، نشان‌دهنده همخوانی و تطابق مفاهیم موجود در دین اسلام و کشفیات علمی در زمینه خلقت عالم مادی است. آیات قرآن و سخنان امام علی علیه‌السلام در خطبه اول نهج البلاغه با توجه به مباحث کیهان‌شناسی، به تحلیل نخستین ماده خلقت و فرآیند آفرینش پرداخته و این تطابق نشان‌دهنده دقت و جامعیت آموزه‌های دینی در بیان حقایق خلقت است.

این تحقیق می‌تواند به بررسی و تحلیل دقیق‌تر چگونگی اولین ماده خلقت عالم مادی و تطابق آن با یافته‌های علمی جدید پرداخته و نقش قرآن و حدیث در توضیح فرآیندهای کیهانی و مادی را بیشتر روشن کند.

۱- مفهوم شناسی

قبل از تفسیر آیات مربوطه، لازم است به تعاریف واژه‌های ماء، خلقت، أرض و سماء پرداخته شود.

۱- اولین ماده خلقت عالم مادی

طبق اشارات آیات قرآن کریم در باب خلقت اولیه جهان هستی و کلام امام علی علیه السلام در خطبه اول نهج البلاغه اولین موجود خلقت عالم ماده ماء (آب) بوده است، اکنون به مفهوم شناسی این واژه از نظر لغویون پرداخته می‌شود.

واژه «ماء» از ریشه «م-و-ه» است که به معنای آب است. در لغت‌شناسی، «ماء» به طور کلی به هر چیز مایع و غیرجامد اطلاق می‌شود، اما وقتی به طور مطلق استفاده می‌شود، معمولاً منظور آب خالص است.

تعاریف لغوی:

فراهیدی (۱۴۱۰ق) در کتاب العین به این موضوع اشاره می‌کند که «ماء» به معنای هر مایع است که در کاربرد عمومی، به آب اطلاق می‌شود (فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ۱۰۱/۴).

راغب اصفهانی (۱۴۱۲ق) نیز «ماء» را در معانی مختلفی همچون مایع خالص و به طور خاص آب توصیف کرده است (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۷۸۴).

فیومی و مصطفوی نیز بر این معنا تأکید دارند که «ماء» می‌تواند به هر مایع اشاره کند، اما در کاربرد خاص و مطلق، به آب خالص اشاره دارد (فیومی، بی‌تا، ص ۵۸۶؛ مصطفوی، ۱۳۶۸ش، ۲۱۹/۱۱).

ابن منظور در لسان العرب نیز بیان می‌کند که واژه «ماء» در اصل به معنای آب است و در استفاده عمومی به تمامی مایعات اطلاق می‌شود (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۵۴۳/۱۳).

۱-۲- مقصود از خلقت

واژه «خلقت» در قرآن کریم به طور گسترده‌ای برای توصیف آفرینش و ایجاد موجودات مختلف استفاده می‌شود. در قرآن و ادبیات دینی، این واژه به چندین صورت مختلف آمده و معنای خلقت با تفاوت‌های ظریفی بیان شده است.

۱-۲-۱- خلق:

واژه «خلق» به معنای آفریدن و ایجاد چیزی از ابتدا به طور دقیق و به اندازه خاص است. در کتب لغوی، این واژه به معنای تنظیم، تدبیر و ایجاد موجودات به صورت منظم و هماهنگ آمده است.

راغب اصفهانی (۱۴۱۲ق) در مفردات می‌گوید که «خلق» به معنای اندازه‌گیری، تدبیر، و نظم در امور است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۹۶).

فراهیدی نیز این واژه را به معنای آفریدن با تدبیر و اندازه‌گیری بیان می‌کند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ۱۵۱/۴).

۱-۲-۲- فطر:

«فطر» به معنای آغاز کردن و آفریدن از هیچ است، به خصوص در معنای آفریدن نخستین چیزها. این واژه به معنای شکافتن و شکستن هم آمده است.

ابن درید (۱۹۸۸م) به معنای انشاء و آغاز خلقت اشاره می‌کند (ابن درید، ۱۹۸۸م، ۷۵۵/۲).
راغب اصفهانی در مفردات نیز «فطر» را به معنای آغازگر خلقت می‌داند و به شکافتن اشاره می‌کند (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۶۴۰).

۱-۲-۳- بدع:

«بدع» به معنای آفریدن چیزی بدون نمونه پیشین است. این واژه به نوعی نوآوری و آفرینش بی سابقه اشاره دارد.

ابن فارس (۱۴۰۴ق) در مفردات می‌گوید که «بدع» به معنای ایجاد چیزی است که پیش از آن نمونه‌ای نداشته است (ابن فارس، ۱۴۰۴ق، ۲۰۹/۱).

ابن منظور (۱۴۱۴ق) نیز این واژه را به معنای ایجاد و انشاء بدون مشابه قبلی می‌داند (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۶/۸).

۱-۲-۴- بدأ:

«بدأ» به معنای آغاز و شروع کردن چیزی است. در معنای فلسفی و دینی، این واژه به اختراع و آغاز نخستین خلقت اشاره دارد.

فراهیدی این واژه را به معنای آغاز و افتتاح چیزی می‌داند (فراهیدی، ۱۳۹/۳).

ابن درید (۱۹۸۸م) و فیومی (بی تا) این واژه را به معنای خلق و انشاء نخستین موجودات و آفریدن به طور خاص و شگفت آور می دانند (ابن درید، ۱۰۴/۱؛ فیومی، ص ۴۰).
۱-۲-۵-برأ:

«برأ» به معنای آفریدن و ایجاد بدون نمونه قبلی است، که به طور خاص به خلقت چیزی عاری از نقص و عیب اشاره دارد.

ابن فارس (۱۴۰۴ق) «برأ» را به معنای آفریدن و ایجاد بدون نمونه پیشین می داند (ابن فارس، ۲۳۶/۱).

ابن کثیر (۱۱۱/۱) نیز «برأ» را به معنای خلقت بی عیب و بر طبق مصلحت می داند. در قرآن کریم، «برأ» به عنوان آفریدن نخستین و ایجاد چیزی بدون الگو و نقص بیان شده است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ۶/۸).

در مجموع، این پنج واژه هرکدام معنای خاص خود را دارند اما در کل همگی به خلقت نخستین اشاره دارند. خلق به آفریدن با اندازه گیری و تدبیر، فطر به آفریدن نخستین موجودات از عدم، بدع به آفریدن بدون نمونه، بدأ به آغاز و شروع نخستین و برأ به آفریدن بی عیب و نقص اشاره دارد. این تفاوت ها در کاربرد این واژه ها نشان دهنده جوانب مختلف آفرینش و خلقت در نظر لغویون است.

۱-۳- مقصود از ارض (زمین)

واژه «ارض» در زبان عربی معانی متعددی دارد و در قرآن نیز در بافت های مختلف به کار رفته است. در اینجا به تحلیل لغوی و معنای مختلف این واژه پرداخته می شود:

معنی لغوی «ارض»: مصطفوی (۱۳۷۱ش) در فرهنگ معین به معنای اصلی «ارض» اشاره می کند که به معنی «کره خاکی» است که انسان ها و موجودات دیگر بر آن زندگی می کنند. این واژه به معنای سطح زیرین یا بخش پایین هر چیزی است که در مقابل «سما» (آسمان) قرار دارد (مصطفوی، ۱۳۷۱ش، ۲۵۴/۵).

راغب اصفهانی (۱۳۳۲ش) در مفردات توضیح می دهد که «ارض» در اصل به معنی پایین هر چیز است و در مقابل «سما»، که به معنای بخش بالای هر چیز است، به کار می رود (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ش، ۵۶/۱).

کاربرد «ارض» در قرآن:

واژه «ارض» در قرآن کریم در معانی مختلف به کار رفته است که در ادامه توضیح داده

می‌شود:

۱-۳-۱- کره زمین:

یکی از معانی رایج واژه «ارض» در قرآن، کره زمین است. در آیه «وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» (هود/۱۱)، خداوند به آفرینش آسمان‌ها و زمین در شش روز اشاره می‌کند. در اینجا منظور از «ارض» همان کره زمین است که توسط خداوند آفریده شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۲۲۲/۱۰).

۱-۳-۲- مکان خاص:

در برخی موارد، «ارض» به معنای مکانی خاص از زمین به کار می‌رود، نه تمام زمین. این مکان‌ها می‌توانند کشورها یا مناطق خاص باشند.

مصر: در آیه «تَكُونُ لَكُمْ أَرْضًا بِرَاءً فِي الْأَرْضِ» (یونس/۷۸)، منظور از «ارض» سرزمین مصر است، جایی که فرعون حکومت می‌کرد و در این آیه به او خطاب شده است (مکارم، ۱۳۷۱ش، ۲۱۷/۱۲).

مکه: در آیه «وَإِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّوكَ مِنَ الْأَرْضِ» (اسراء/۷۶)، منظور از «ارض» سرزمین مکه است که در آن زمان اهل مکه به پیامبر اسلام ﷺ آزار می‌رساندند (مکارم، ۱۳۷۱ش، ۲۱۷/۱۲).

شام: در آیه «وَنَجَّيْنَاهُ وَلُوطًا إِلَى الْأَرْضِ» (انبیاء/۷۱)، واژه «ارض» به سرزمین شام اشاره دارد، هرچند نام این سرزمین به طور صریح ذکر نشده است. با توجه به آیه ابتدایی سوره اسراء و اشاره به مسافت شبانه از مکه به قدس، مشخص می‌شود که مراد شام است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۴۵۳/۱۳).

۱-۳-۳- قطعات زمین یا سرزمین:

در برخی آیات، «ارض» به معنای سرزمین یا منطقه خاص است، نه کل زمین.

در آیه «او يَنْفُوا مِنَ الْأَرْضِ» (مائده/۳۳)، «ارض» به معنای سرزمین است و اشاره به بیرون راندن افراد از منطقه خاص دارد (مصطفوی، ۵۶/۱).

۱-۳-۴- اجتماع جمعی از مردم:

در برخی موارد، «ارض» به معنای اجتماع انسانی به کار می‌رود، به‌ویژه در زمینه فساد اجتماعی. در آیه «وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْأَرْضُ» (بقره/۲۵۱)، واژه «ارض» به معنای فساد اجتماعی است که ناشی از فساد مردم بر روی زمین است. این فساد به فساد در اجتماع انسانی اشاره دارد، نه فساد در کره زمین (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۲/۴۴۴).

۱-۳-۵- زمین قیامت:

واژه «ارض» در برخی آیات به معنای زمین قیامت یا زمین در زمان رستاخیز به کار رفته است. در آیات «ثُمَّ نَفَخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ» * وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَجِيءَ بِالنَّبِيِّينَ وَالشُّهَدَاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ» (زمر/۶۸-۶۹)، منظور از «ارض» زمین قیامت است که در آن روز تمام موجودات از قبرها برمی‌خیزند و در پیشگاه خداوند محاکمه خواهند شد. در اینجا «ارض» اشاره به زمین در روز قیامت دارد که به نور خداوند روشن می‌شود (زمخسری، ۱/۶۲۲).

واژه «ارض» در قرآن کریم معانی مختلفی دارد که بسته به سیاق و زمینه، می‌تواند به معنی کره زمین، مکان خاص، سرزمین‌ها یا مناطق خاص، اجتماع انسانی، یا حتی زمین در روز قیامت باشد. هر یک از این معانی ویژگی‌های خاص خود را دارند که در درک عمیق‌تر مفاهیم قرآنی و فهم دقیق‌تر آیات کمک می‌کند.

۱-۴-۱- مقصود از سماء (آسمان)

واژه «سماء» در لغت از ریشه «سمو» به معنای بلندی و ارتفاع گرفته شده است (مصطفوی، ۲۱۹/۵). برخی از لغویان معتقدند که هر چیزی که در مقایسه با پایین‌تر آن دارای بلندی باشد، به نوعی «سماء» محسوب می‌شود و هر چیزی که نسبت به بالای آن پایین‌تر باشد، «أرض» (زمین) است (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲ش، ۱/۱۶۵). با این تعریف به مفهوم «آسمان» در قرآن از ابعاد مختلف مادی و معنوی پرداخته می‌شود.

۱-۴-۱- آسمان مادی:

آسمان در قرآن دارای چندین معنی مادی است که به شرح زیر می‌باشد:

۱-۴-۱- آسمان به معنای جهت بالا: در این حالت، «سماء» به معنای جهت یا مکان

بلندی است. به عنوان مثال، در آیه‌ای از قرآن آمده است: «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ» (ابراهیم/۲۴)، که در آن «سما» به بلندی و ارتفاع درخت طیبه اشاره دارد (اشکوری، ۱۳۷۳ ش، ۶۳۳/۲).

۱-۴-۱-۲-آسمان به معنای محل ابرها: در آیه‌ای دیگر به معنای منطقه‌ای دورتر از سطح زمین به کار رفته است: «وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً مُّبَارَكًا فَأَنْبَتْنَا بِهِ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَصِيدِ» (ق/۹)، که در آن «سما» به معنای منطقه‌ای است که ابرها در آن قرار دارند (اشکوری، ۱۳۷۳ ش، ۲۳۲/۴).

۱-۴-۱-۳-آسمان به معنای جو زمین: در آیه‌ای دیگر اشاره به جو زمین به عنوان قشر متراکم هوای اطراف زمین می‌شود: «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا حَفُوظًا» (انبیاء/۳۲). این آیه به نقش جو زمین در حفاظت از ما در برابر شهاب‌سنگ‌ها اشاره دارد (مکارم، ۱۳۷۴ ش، ۱۶۴/۱).

۱-۴-۱-۴-آسمان به معنای کُرَات آسمانی: در این معنا، «سما» به کُرَات آسمانی مانند خورشید و ماه اطلاق می‌شود. به عنوان مثال، در آیه‌ای دیگر آمده است: «تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ بُرُوجًا وَجَعَلَ فِيهَا سِرَاجًا وَقَمَرًا مُنِيرًا» (فرقان/۶۱)، که به آسمان و برج‌های آسمانی اشاره دارد (اشکوری، ۱۳۷۳ ش، ۳۴۹/۳).

۱-۴-۱-۵-آسمان‌های هفتگانه: در قرآن به «هفت آسمان» اشاره شده است که در آیه‌ای آمده است: «فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ» (بقره/۲۹)، که به آسمان‌های مختلفی اشاره دارد که برخی از آن‌ها از دید ما و ابزارهای علمی مان پنهان است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ۳۶۹/۱۷).

۱-۴-۲-آسمان معنوی:

آسمان در قرآن تنها به مفهوم مادی خود محدود نمی‌شود، بلکه به معنای مفاهیم معنوی و روحانی نیز به کار رفته است:

۱-۴-۲-۱-آسمان به معنای جایگاه فرشتگان: «قُلْ لَوْ كَانَتْ فِي الْأَرْضِ مَلَائِكَةٌ يَتَشَوَّرُونَ مُطْمَئِنِّينَ لَنَرْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ مَلَكًا رَسُولًا» (اسراء/۹۵)، که اینجا «سما» به معنای عالم ملکوت است که جایی عالی‌تر از عالم محسوس و مادی است. در این معنا، فرشتگان موجوداتی مجرد و غیر مادی هستند (علامه طباطبایی، ۱۲۵/۱۷).

۱-۴-۲-۲-آسمان دارای کلیدها: در آیه‌ای از قرآن آمده است: «لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (زمر/۶۳)، که به کلیدهای آسمان‌ها و زمین اشاره دارد. این کلیدها می‌تواند به مفاهیم مختلفی از جمله خزائن آسمانی یا اطاعت از خداوند اشاره داشته باشد (طبری، ۴۱۳/۸؛ قرطبی، ۱۷۹/۱۵).

۱-۴-۲-۳-آسمان دارای درها: در برخی آیات آمده است که آسمان دارای درهایی است که به روی برخی افراد باز می‌شود و به روی برخی دیگر بسته می‌شود: «إِنَّ الَّذِينَ كَذَبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفْتَحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ» (اعراف/۷). این آیه به مفهومی روحانی و اخلاقی اشاره دارد که اعمال انسان‌ها تأثیر مستقیم بر ارتباط آن‌ها با آسمان و درهای آن دارد (طبرسی، ۲۵۴/۴).

۱-۴-۲-۴-آسمان به معنای مقام قرب الهی: در برخی آیات، آسمان به معنای مقام عالی و نزدیکی به خداوند است. به عنوان مثال، در آیه‌ای دیگر آمده است: «يَدْبُرُ الْأُمُورَ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يُعْرِجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ» (سجده/۵)، که در اینجا آسمان به معنای تدبیر امور الهی و ارسال دستورات الهی از آسمان به زمین است (طباطبایی، ۵۹۳/۳). این تحلیل نشان می‌دهد که واژه «سما» در قرآن دارای معانی مختلفی است که هم مفاهیم مادی مانند جو و کرات آسمانی را شامل می‌شود و هم مفاهیم معنوی و روحانی، همچون جایگاه فرشتگان و مقام قرب الهی.

۲- مراحل آغاز خلقت

مراحل آغاز خلقت از دیدگاه قرآن و روایات اسلامی یکی از موضوعات مهم در فهم نحوه شکل‌گیری عالم مادی و معنوی است. قرآن کریم در آیات متعددی به توضیح آغاز خلقت می‌پردازد و با اشاره به مؤلفه‌های مختلف طرحی جامع از خلقت را ارائه می‌دهد. خداوند در خلقت عالم مادیات اول ماء (آب) را آفرید و بعد از آن همه چیز را با ماء اولیه بسط و گسترش داد و بقیه نیروها از آن به وجود آمدند با این وجود آغاز خلقت را با توجه به آیات قرآن و روایات می‌توان به سه دسته تقسیم کرد:

۱- اولین ماده خلقت در عالم مادی ماء (آب)

۲- مبدأ خلقت

۳- کشش و امتداد و ماء (آب) و آفرینش آسمان‌ها از دخان

۱-۲- اولین ماده خلقت در عالم مادی ماء (آب)

در قرآن کریم، اولین ماده خلقت به طور صریح «ماء» یا آب معرفی شده است. این ماده پایه‌ای برای ایجاد تمام موجودات زنده و غیر زنده قرار گرفته است. آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ...» (انبیاء/۳۰) به وضوح به این مسئله اشاره دارد که تمام موجودات زنده از آب خلق شده‌اند. این تفسیر در بسیاری از روایات معصومان علیهم‌السلام نیز تأکید شده است.

از امام باقر علیه‌السلام نقل شده است که در پاسخ به سوال یکی از افراد در خصوص آغاز خلقت، فرمودند: «خداوند نخست چیزی را آفرید که همه چیزها از آن خلق شده است و آن ماء است» (کلینی، بی تا، ۹۴/۸). در همین راستا، امام صادق علیه‌السلام در پاسخ به سؤال در مورد طعم ماء (آب) بیان داشتند که طعم آب، همان طعم زندگی است، چرا که خداوند سبحان می‌فرماید: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ» (بحرانی، ۱۴۱۵ق، ۸۱۷/۳)؛ (مجلسی، بی تا، ۴۴۷/۶۳ و ۴۵۲)؛ (حویزی، ۱۴۱۵ق، ۴۲۷/۳)؛ (قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش، ۴۱۲/۸)

در حدیث دیگری از امام صادق علیه‌السلام عرش را به آفریدگان تفسیر کردند «الْعَرْشُ فِي وَجْهِ هُوَ جُمْلَةُ الْخَلْقِ» بنابراین بعید نیست که آیه به پدید آمدن همه مخلوقات از آب اشاره دارد. (شیخ صدوق، ۲۹/۱)

۲-۱-۱- دیدگاه امام علی علیه‌السلام در خصوص خلقت

امام علی علیه‌السلام در سخنان خود به طور مکرر به نقش «ماء» (آب) در آغاز خلقت اشاره کرده‌اند. در خطبه‌های نهج البلاغه و دیگر سخنان ایشان، مفهوم «آب» به عنوان اولین ماده و عامل تحول در خلقت بسیار مورد تأکید قرار گرفته است. امام علی علیه‌السلام در خطبه اول نهج البلاغه اشاره می‌کند که خداوند «ماء» را به گونه‌ای آفرید که در آن امواج متلاطم و حرکتهای جریان‌دار موجود باشد:

« فَأَجْرَى فِيهَا مَاءً مُتَلَاطِمًا تَيَّارُهُ مُتَرَاكِمًا زَخَّارُهُ حَمَلُهُ »

(و در آن آبی روان ساخت، آبی که امواج متلاطم آن شکننده بود، که یکی بردیگری می‌نشست) این عبارت امام علی علیه‌السلام به نوعی توصیف اولیه از وضعیت آفرینش به صورت یک ماده اولیه (آب) است که در آن نیروهای طبیعی و فیزیکی مثل امواج و جریان‌ها در حال شکل‌گیری هستند. ایشان به این نکته اشاره می‌کنند که ماده ابتدایی خلقت یعنی «ماء»، نه تنها به عنوان یک مایع بلکه به عنوان یک ماده با پتانسیل تحول و تغییر در دنیا و آسمان‌ها و زمین، نقش مهمی ایفا می‌کند.

امام علی علیه السلام در خطبه‌های خود به این نکته اشاره دارند که آفرینش موجودات زنده از آب در حقیقت به مفهوم زیست‌شناسی ابتدایی است: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيًّا» (انبیاء/ ۳۰) و بیان می‌کنند که آب به عنوان عنصر اصلی در آغاز حیات همه موجودات نقش اساسی دارد.

علامه جعفری در مورد این عبارت امام گفتند: با نظر به خواص و روابطی که درباره‌ی ماء (آب) در این خطبه دیده می‌شود، مانند کف کردن و تحول آن کف به مواد عناصر کیهانی، بدون تردید مقصود از ماء آن مایع محسوس که می‌بینیم نیست بلکه یک ماده‌ی مایعی است که استعداد تحول به مواد آسمانی و زمینی داشته است. از مفاهیمی که در جمله‌ی امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است چنین استفاده می‌شود که ماده بنیادین خلقت که ماء (آب) نامیده شده است انبوه و پر موج بوده است و حالت میعان یا انعطاف داشته است (جعفری، ۱۳۵۷ ش، ۱/۱۰۷).

ابن میثم در تفسیر کلام امام علی علیه السلام به شرح مفصلی از عبارت امام علیه السلام در خطبه اول نهج البلاغه پرداخته است. این عبارت مربوط به خلقت و حرکت آب و باد است که در آن امام علی علیه السلام به نحوه جریان و نظم خلقت اشاره کرده‌اند. ابن میثم برداشت‌ها و استدلال‌های خود را از سخن امام علیه السلام به این صورت بیان می‌کند:

نظم در خلقت: ابن میثم معتقد است که خداوند مکان‌هایی خاص برای جریان آب تعیین کرده است و حرکت آب در این مکان‌ها با نظم خاصی صورت می‌گیرد.

نقش باد: باد دو نقش اساسی دارد: (۱) حفظ و نگهداری آب در مکان‌های مشخص، (۲) حرکت دادن آب و هدایت آن به مسیرهای معین.

حرکت هدایت‌شده آب: عبارت «عقد مهبتها» نشان می‌دهد که خداوند حرکت آب را به دقت هدایت کرده و در مسیرهای خاص قرار داده است.

آفرینش آسمان‌ها از کف آب: ابن میثم با توجه به گفته امام علی علیه السلام می‌گوید که آسمان‌ها از کف آب ایجاد شده‌اند، پس حرکت آب و باد به‌گونه‌ای است که در نهایت به آفرینش آسمان‌ها منتهی می‌شود. (ابن میثم، ۱۳۷۵ ش، ۱/۲۹۹) این استدلال‌ها بر اهمیت نظم و هماهنگی در فرآیند خلقت، به‌ویژه در رابطه با آب و باد، تأکید دارند.

۲-۲-۲- مبدأ خلقت

در کنار آب به عنوان اولین ماده خلقت، قرآن کریم مبدأ خلقت را به وضوح بیان نکرده است.

بلکه در برخی از آیات به طور غیرمستقیم به آغاز آفرینش اشاره دارد. به عنوان مثال، در آیه‌ی «خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ» (اعراف/۵۴) به مراحل خلقت اشاره شده است. این آیه بیانگر این است که خداوند با اراده‌ی خود به خلق عالم مادی پرداخته و آسمان‌ها و زمین را در مدت زمان مشخصی خلق کرده است.

در تفاسیر مختلف، برخی مفسران معتقدند که آفرینش از حالت «دخان» یا «بخار» آغاز شد که در قرآن به آن اشاره شده است: «ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ» (فصلت/۱۱). در این آیه، مفسران تبیین می‌کنند که جهان ابتدا در حالتی گازی و بخاری بوده است که در ادامه تبدیل به آسمان‌ها و زمین‌های موجود در جهان مادی گشته‌اند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ۳۶۹/۱۷).

۲-۳- کشش و امتداد ماء و آفرینش آسمان‌ها از دخان

یکی از مهم‌ترین نکات در بحث آغاز خلقت، کشش و امتداد آب است که در آیات مختلف قرآن به آن اشاره شده است. در آیه‌ی «وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًا» (انبیاء/۳۲) اشاره به جو زمین به عنوان پوشش محافظتی از خلقت دارد که از آن برای حفاظت از موجودات روی زمین استفاده می‌شود. این جو خود از فرایندهای خاصی که از آب و دخان به وجود آمده‌اند، تشکیل شده است. در روایات آمده است که خداوند برای حفاظت از زمین در برابر شهاب‌ها و دیگر تهدیدات آسمانی، «جو» یا «سما» را به عنوان یک محافظ اطراف زمین ایجاد کرده است. امام علی علیه السلام در تفسیر خلقت زمین و آسمان به نکته‌ی مهمی اشاره کرده است: «فَأَجْرَىٰ فِيهَا مَاءً مُّتَلَاظِمًا تَبَارَهُ مُتَرَكَمًا زَخَّارُهُ حَمَلُهُ» (خطبه اول نهج البلاغه) که بیانگر شروع خلقت از یک ماده مایع است که بعداً به اشکال مختلف در آسمان و زمین تحول می‌یابد.

۲-۴- اقوال مفسران

در تحلیل آیات قرآن درباره خلقت و مفهوم «ماء» (آب) به عنوان اولین ماده‌ی خلقت، مفسران مختلف نظرات متفاوتی دارند. این اختلافات معمولاً بر اساس تفسیرهای زبانی، فلسفی، علمی و دینی از آیات قرآن شکل گرفته است. در این بخش، علاوه بر توضیح اقوال مختلف مفسران، استدلال‌های ایشان برای هر دیدگاه آورده می‌شود.

۲-۴-۱- قول اول: «ماء» به معنای نطفه

این تفسیر بر این اساس استوار است که «ماء» در آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ...» (انبیاء/۳۰) به معنای نطفه است، زیرا قرآن در برخی آیات دیگر مانند آیه «أَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ» (مرسلات/۲۰) و «إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نطفه امشاج» (انسان/۲) از «ماء» به عنوان نطفه اشاره کرده است. در این تفسیر، «ماء» به نطفه انسان یا حیوانات اطلاق می‌شود که به طور مشخص در مراحل اولیه خلقت و تولد موجودات زنده نقش دارد.

استدلال:

استناد به آیات دیگر قرآن: مفسران این نظر به آیات قرآن استناد می‌کنند که در آن‌ها از «ماء» به نطفه انسان یا حیوانات اشاره شده است. این آیات به وضوح نشان می‌دهند که انسان و دیگر موجودات زنده از «ماء» یا نطفه به وجود آمده‌اند، بنابراین در آیه «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ...» نیز باید این «ماء» به نطفه معنا شود.

دیدگاه فقهی: در تفسیر فقهی، نطفه به عنوان اولین مرحله شکل‌گیری حیات انسانی یا حیوانی مطرح است و لذا این تفسیر می‌تواند به معنای آفرینش موجودات زنده از نطفه باشد.

مفسران:

طباطبایی (۱۴۱۷ق) در تفسیر «المیزان» بر این نظر تأکید دارد که این آیه اشاره به آب نطفه دارد و به‌ویژه به آفرینش انسان از نطفه توجه می‌کند.

(سیوطی، ۱۴۰۴ق) نیز در تفسیر «الدر المنثور» به این تفسیر اشاره کرده و آن را بر اساس آیات قرآن توضیح داده است.

۲-۴-۲- قول دوم: «ماء» به معنای آب به‌طور عام و شامل تمام موجودات زنده

این تفسیر بر این باور است که «ماء» به‌طور عام به آب طبیعی و مادی اشاره دارد و شامل همه موجودات زنده، از جمله گیاهان، حیوانات و انسان‌ها می‌شود. در این تفسیر، هدف از آیه این است که اشاره کند هر موجود زنده‌ای در بستر آب رشد کرده و حیات خود را آغاز کرده است.

استدلال:

آب به عنوان منبع حیات: آب به‌طور کلی برای تمامی موجودات زنده ضروری است و در فرآیندهای زیستی مانند رشد، تغذیه و تکثیر نقش اساسی دارد. مفسران معتقدند که آیه به این

حقیقت اشاره دارد که حیات هر موجود زنده به آب بستگی دارد و این آب همان ماده‌ی پایه‌ای است که در آفرینش و ادامه حیات موجودات نقش اساسی دارد.

استناد به مفاهیم علمی: در بسیاری از زیست‌شناسی‌های ابتدایی، حیات از آب و در محیط‌های آبی آغاز می‌شود. برخی مفسران این تفسیر را به‌طور غیرمستقیم با شواهد علمی تطبیق داده‌اند که در آن‌ها پیدایش حیات ابتدایی در محیط‌های آبی مورد تأکید است.

مفسران:

فخررازی (۱۴۲۰ق) در تفسیر «التفسیر الکبیر» بر این دیدگاه تأکید دارد و می‌گوید که مفهوم آیه تمام موجودات زنده را در بر می‌گیرد، نه تنها انسان‌ها و حیوانات بلکه گیاهان و سایر موجودات زنده نیز به «ماء» وابسته‌اند.

مکارم شیرازی (۱۳۷۱ش) در تفسیر «نمونه» به همین موضوع اشاره کرده و می‌گوید که در واقع، حیات تمام موجودات به آب وابسته است و قرآن این حقیقت را به‌طور کلی بیان کرده است.

۲-۴-۳- قول سوم: «ماء» به عنوان عنصر اولیه خلقت و ادامه حیات

در این تفسیر، «ماء» نه تنها به معنای آب به عنوان ماده اولیه در آفرینش موجودات زنده است، بلکه به‌طور کلی تأثیر آب در ادامه حیات و تحول موجودات نیز مورد توجه قرار می‌گیرد. برخی مفسران این آیه را بر اساس تأثیر حیاتی آب بر موجودات زنده در نظر گرفته‌اند.

استدلال:

آب به عنوان عامل احیا و تداوم حیات: در این تفسیر، «ماء» به معنای احیاء و ادامه حیات موجودات است. قرآن از آب به عنوان عنصری که تمامی موجودات زنده را از آن خلق کرده است یاد می‌کند، بنابراین آب تنها عامل آغاز حیات نیست، بلکه عنصر اصلی تداوم آن نیز است.

قرآن و مفاهیم حیات‌بخشی: برخی مفسران با توجه به آیات قرآن که به اهمیت آب در بقای موجودات زنده اشاره دارند، استدلال می‌کنند که این آیه تنها به آغاز خلقت اشاره ندارد بلکه به ادامه حیات نیز مربوط است. قرآن می‌گوید: «وَ جَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ»، یعنی آب نقش اصلی در زنده نگه داشتن و ادامه حیات موجودات دارد.

مفسران:

زمخشری (۱۴۰۷ق) در تفسیر «الکشاف» بر این باور است که «ماء» در این آیه به‌طور کلی تأثیرگذار در زنده ماندن و رشد موجودات است و نه صرفاً آغاز خلقت.

این عاشور (بی‌تا) نیز اشاره می‌کند که این آیه به تداوم حیات از طریق آب اشاره دارد، نه تنها به آغاز آن

۲-۴-۴- قول چهارم: «ماء» به معنای آب به عنوان ماده اولیه حیات نخستین

در این دیدگاه، «ماء» به‌طور خاص به معنای آب مادی و طبیعی است که نخستین موجودات زنده از آن خلق شده‌اند، به‌ویژه در مراحل اولیه تکامل حیات در کره زمین.
استدلال:

مفاهیم علمی و تطبیق با نظریات زیست‌شناسی: برخی مفسران معاصر با توجه به نظریه‌های علمی در مورد منشأ حیات، معتقدند که اولین موجودات زنده به‌ویژه تک‌سلولی‌ها در محیط‌های آبی شکل گرفته‌اند و این آیه به‌طور غیرمستقیم اشاره به این نظریه دارد.
مقابل با فرضیه‌های علمی: در این تفسیر، مفسران علمی معتقدند که آیه در واقع به کشف بزرگ علمی اشاره دارد که زندگی از آب و در محیط‌های آبی آغاز شده است، به‌ویژه اینکه آب یکی از شرایط ضروری برای ادامه حیات است.
مفسران:

سید قطب (۲۳۷۶/۴) در تفسیر «فی ظلال القرآن» به این دیدگاه اشاره کرده و می‌گوید که آیه بیانگر حقیقت علمی است که نشان می‌دهد نخستین بستر حیات، آب بوده است.
ابوالفتوح رازی (۱۴۰۸ق) نیز با تأکید بر نظریه‌های زیست‌شناسی اولیه، معتقد است که این آیه در واقع به آغاز حیات از آب اشاره دارد.

۲-۲- مبدأ خلقت

آیه ۳۰ سوره انبیاء: «أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا» یکی از آیات کلیدی است که در آن خداوند به آفرینش آسمان‌ها و زمین اشاره دارد. در این آیه آمده است که آسمان‌ها و زمین در ابتدا به صورت یکپارچه بودند و سپس خداوند آن‌ها را شکافت و از هم جدا کرد. این آیه مفهومی عمیق از وحدت اولیه جهان و سپس تفاوت آن در مرحله آفرینش نشان می‌دهد.

۲-۲-۱- در روایتی از امام صادق علیه السلام درباره آفرینش جهان، ایشان به تفصیل مراحل خلقت آسمان‌ها

و زمین را اینچنین توضیح می‌دهند:

آفرینش اولیه: در ابتدا، خداوند عرش را بر آب قرار داد و آب بر هوا بود. تبدیل آب به کف و تشکیل زمین: با دها به آب فرمان داده شدند تا تبدیل به امواج و کف شوند و این کف در مکانی خاص جمع شده، زمین را تشکیل داد.

مکان مقدس کعبه: کف جمع شده در محل کنونی کعبه جمع شد و کوهی از کف ساخته شد خلق آسمان از دخان: خداوند از میان کف و امواج، دخان (دود) بدون آتش ایجاد کرد که از آن آسمان و اجرام آسمانی خلق شد.

بارش باران و رویاندن گیاهان: پس از آفرینش زمین، خداوند باران را بر آسمان نازل کرد و زمین را با گیاهان پوشاند. (مجلسی، بی تا، ۷۲/۵۴؛ قمی، ۱۳۶۳ ش، ۶۹/۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ۳۳۸/۳؛ حویزی، ۱۴۱۵ ق، ۴۲۵/۳؛ بحرانی، ۱۴۱۵ ق، ۸۱۶/۳)

۲-۲-۲- امام علی علیه السلام در خطبه اول نهج البلاغه، به توضیح آغاز خلقت پرداخته و می‌فرماید: «ثُمَّ أَنْشَأَ سُبْحَانَهُ فَتَقَّ الْأَجْوَاءَ وَ شَقَّ الْأَرْجَاءَ»، که در این عبارت به معنای گشودن فضا و گسترش ابعاد آن اشاره دارند. ایشان به این نکته اشاره می‌کنند که خداوند در ابتدا فضا را برای ظهور مخلوقات گشود و اندازه‌ها و ابعاد آن را مهیا ساخت. این فضا به مثابه ظرفی است که در آن آب یا ماده‌ای مشابه آن آغاز به ظهور می‌کند. (انصاری، ۱۳۹۵ ش، ۲۲۷/۱)

بر اساس تفسیرهای مختلف، امام علی علیه السلام در این بیان بر این نکته تأکید می‌کنند که خداوند در آغاز خلقت، آب را به‌عنوان ماده اولیه خلق کرد و آن را بر پشت تبدادی سوار کرد که مسئولیت حفظ و محدود کردن این ماده را داشت تا از پراکندگی آن جلوگیری کند و در محدوده مشخص خود قرار گیرد. این توضیح می‌تواند به‌عنوان اشاره‌ای به آفرینش نخستین و نظم الهی در خلقت به شمار آید، که در آن همه چیز در جایگاه خاص خود و به‌دقت در مرزهای تعیین شده قرار گرفت. (مکارم، ۱۳۹۹ ش، ۱۲۵/۱)

این کلمات امام علی علیه السلام علاوه بر جنبه‌های دینی، مفهومی عمیق از آغاز آفرینش و نظم بی نظیر آن را به نمایش می‌گذارند.

۲-۲-۳- مفسران مختلف تفاسیر متفاوتی از این آیه دارند. برای مثال:

۲-۲-۳-۱- تفاسیر مجاهد، ابوصالح و سدی: این مفسران معتقدند که در ابتدا آسمان‌ها و زمین‌ها به صورت یک لایه به هم پیوسته بودند. سپس خداوند آن‌ها را از هم جدا کرد و آسمان‌ها را

به هفت بخش تقسیم کرد و زمین‌ها را نیز به هفت بخش مختلف تبدیل کرد. بر اساس این تفسیر، این جدا شدن با دخالت هوا بین آسمان‌ها و زمین‌ها باعث تمایز و فاصله‌گذاری میان آن‌ها شد (ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ۶/۲۷۴)؛ (بیضاوی، ۱۴۱۸ق، ۴/۵۰)؛ (طنطاوی، ۱۹۹۷م، ۹/۲۰۳). در واقع، جدا شدن آسمان‌ها و زمین‌ها در این تفسیر به‌عنوان فرآیندهای آفرینشی متفاوت بیان شده است.

۲-۲-۳-۲- منظور از به هم پیوستگی آسمان و زمین: برخی مفسران مانند طوسی و کلینی بیان کرده‌اند که "به هم پیوستگی" در این آیه به معنای نبود بارش باران از آسمان و نرویدن گیاه از زمین در آغاز خلقت است. (قرطبی، ۱۳۶۴ش، ۱۱/۲۸۳) به‌طور کلی، آسمان و زمین در ابتدا به‌صورت فشرده و بدون شکاف و بارش وجود داشتند، ولی سپس خداوند آسمان را با باران و زمین را با گیاهان رویاند (طوسی، بی‌تا، ۷/۲۴۳)؛ (قمی مشهدی، ۱۳۶۸ش، ۸/۴۰۹).

۲-۲-۳-۳- تفسیر علامه طباطبایی: این مفسر بزرگ معتقد است که "رؤیت" در آیه به معنای علم فکری است، که در آن مواد جهان در ابتدا به‌صورت یکنواخت و در هم فرو رفته بوده‌اند، و پس از گذشت زمان از هم جدا شده و به ترکیبات جدیدی تبدیل شدند. این ترکیبات جدید شامل انواع گیاهان، حیوانات و موجودات دیگر است که هرکدام نشانه‌ای از عظمت پروردگار و علم و قدرت بی‌پایان او به‌شمار می‌آیند (طباطبایی، ۱۳۷۴ش، ۱۴/۳۹۰).

۲-۲-۳-۴- دیدگاه تفسیر نمونه: صاحب تفسیر نمونه نیز بر این باور است که آیه فوق برای هر گروه و هر عصر قابل استفاده است و به این ترتیب هیچ مانعی ندارد که این آیه تفاسیر مختلفی داشته باشد که هرکدام در موقعیت خود صحیح و کامل باشند (مکارم، ۱۳۷۱ش، ۱۳/۳۹۶).

۲-۳-۲- کشش و امتداد ماء (آب) و آفرینش آسمان‌ها از دخان

بعد از بسط دادن و گسترش ماء (آب) آفرینش آسمان‌ها آغاز شد، با توجه به آیه «ثم استوی إلی السماء و هی دخان...» (فصلت/۱۱) این‌طور استفاده می‌شود که آغاز آفرینش آسمان‌ها از توده‌های گازهای گسترده و عظیمی بوده است و این با آخرین تحقیقات علمی در مورد آغاز آفرینش آسمان‌ها کاملاً هماهنگ است و هم‌اکنون بسیاری از ستارگان آسمان به صورت توده‌ی فشرده‌ی گازها و دخان‌ها هستند.

۲-۳-۱- بررسی معنای لغات «استوی» و «دخان»:

در بررسی معنای لغات «استوی» و «دخان»، ابن فارس ریشه «س، و، ی» را به معنای راست و

درست بودن و اعتدال میان دو چیز می‌داند. راغب اصفهانی نیز اشاره می‌کند که «استوی» دو کاربرد مختلف دارد: زمانی که با «علی» متعدی شود، به معنای تسلط و استیلا و زمانی که با «الی» به کار رود، به معنای رسیدن و انجامیدن است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ۴۳۹/۲)

در مورد «دخان»، راغب آن را به چیزی اطلاق می‌کند که پس از شعله و لهیب آتش بر می‌خیزد. (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۳۱۰) ابن فارس نیز «دخان» را به معنای چیزی می‌داند که از هیزم ایجاد شده و سپس مشابیهات آن را به این نام می‌شناسند. (ابن فارس، بی‌تا/۳۷۸) این واژه به طور کلی به گازهای کدر و دارای حرارت اطلاق می‌شود. بر اساس این تعریف، دود مورد نظر در این بحث نه دود معمولی، بلکه نوعی دود خاص است که ویژگی‌های گازی و حرارتی خاص خود را دارد. (جوهری، ۱۴۰۷ق، ۲۱۱۱/۶)

۲-۲-۳- امام علی علیه السلام در خطبه یک نهج البلاغه مراحل به وجود آمدن دخان را از ماء (آب) به زیبایی توصیف کردند:

«حَمَلَهُ عَلَى مَثْنِ الرِّيحِ العَاصِفَةِ وَ الرَّغْرَعِ القَاصِفَةِ فَأَمَرَهَا بِرَدِّهِ وَ سَلَطَهَا عَلَى شَدِّهِ وَ قَرَنَهَا إِلَى حَدِّهِ الهَوَاءِ مِنْ تَحْتِهَا فَتَيْقُ وَ المَاءِ مِنْ فَوْقِهَا دَفِيقُ ثُمَّ أَنشَأَ سُبْحَانَهُ رِيحًا اغْتَمَمَ مَهْبَتَهَا وَ أَدَامَ مُرَبَّهَا وَ أَعْصَفَ مَجْرَاهَا وَ أَبْعَدَ مَنْشَأَهَا فَأَمَرَهَا بِتَصْفِيقِ المَاءِ الرَّخَّارِ وَ إِثَارَةَ مَوْجِ البِحَارِ فَمَخَضَتْهُ مَخَضَ السَّقَاءِ وَ عَصَفَتْ بِهِ عَصْفَهَا بِالْفَضَاءِ تَرْدُ أَوْلَاهُ إِلَى آخِرِهِ وَ سَاجِيَهُ إِلَى مَائِرِهِ» (ترجمه دشتی، ۱۳۹۲ش، خطبه ۱).

امام علی علیه السلام به توصیف مراحل آفرینش آسمان‌ها پرداخته و از دخان (بخار) به عنوان ماده اولیه یاد کرده‌اند. ایشان توضیح می‌دهند که ابتدا، ماده اولیه‌ای به نام «ماء» (آب) به حرکت درآمد و در اثر تأثیر دو نیروی باد (ریح)، یکی جاذبه و دیگری دافعه، به جوش و خروش درآمد. باد جاذب ماده آب را به چرخش درآورد، و باد دافع فشار زیادی به آن وارد کرد تا کف‌هایی از آن برخیزند و در فضا پراکنده شوند. از این کف‌ها آسمان‌ها پدید آمدند، و آسمان پایین که انسان‌ها می‌بینند، جزئی از آن آسمان‌هاست. این توصیف، مطابق با آیه «إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِرَبِيَّةٍ الْكَوَاكِبِ» (صافات/۶) است که به زیبایی آسمان دنیا اشاره دارد. همچنین در سوره فصلت، خداوند از خلق آسمان‌ها در حالی که دخان بود، یاد کرده است.

ابن میثم در تفسیر این مطالب بیان می‌کند که حرارت زمین باعث حرکت آب شد و بخار حاصل از آن به هوا صعود کرده و به تدریج افلاک مختلف را پدید آورد. در نتیجه، از این روایات می‌توان نتیجه گرفت که آب عنصر اصلی آفرینش آسمان‌ها و زمین است، که مطابق با سخنان امام علی علیه السلام می‌باشد. (ابن میثم، ۱۳۷۵ ش، ۳۰۰/۱)

۳-۲-۳- مفسران چندین نظر متفاوت درباره آفرینش آسمان و زمین دارند که در ادامه به بیان این اقوال و استدلال‌های آنها پرداخته می‌شود:

۳-۲-۳-۱- قول اول: آفرینش آسمان و زمین از بخار

استدلال: طبق این نظر، آسمان‌ها از بخار زمین آفریده شده‌اند. در ابتدا آسمان‌ها و زمین به هم متصل بودند و پس از آن خداوند آن‌ها را جدا کرد. برخی مفسران مانند آلوسی و ثعلبی می‌گویند که خداوند ابتدا جوهری سبز آفرید و سپس آب از آن برآمد. در ادامه آتش بر آن مسلط شد تا بخاری ایجاد کند و این بخار آسمان‌ها و زمین را تشکیل داد. عرش خداوند هم پیش از خلق آسمان‌ها بر آب قرار داشت و سپس بخار از آن برخاست و آسمان‌ها به وجود آمد. (آلوسی ۱۴۱۵ ق، ۳۵۵/۱۲، ثعلبی ۱۴۲۲ ق، ۲۸۷/۸)؛ (قمی مشهدی، ۱۳۶۸ ش، ۴۳۳/۱۱)؛ (فتح الله کاشانی، بی‌تا، ۱۷۵/۸)

۳-۲-۳-۲- قول دوم: آفرینش از ماده تاریک (دود)

استدلال: در این دیدگاه، دود به‌عنوان ماده‌ای تاریک و بدون نور مطرح می‌شود که در ابتدا وجود داشته و سپس خداوند از آن آسمان‌ها، خورشید و سایر اجرام سماوی را خلق کرده است. برخی مفسران مانند فیض کاشانی و فخر رازی بیان کرده‌اند که در ابتدا این ماده تاریک بوده و بعدها به نور تبدیل شده است. در نتیجه، آسمان‌ها و دیگر اجرام سماوی از این ماده که در ابتدا فاقد نور بود، ایجاد شدند. (فیض کاشانی ۱۴۱۵ ق، ۳۵۴/۴). (فخر رازی ۱۴۲۰ ق، ۵۴۶/۲۷).

۳-۲-۳-۳- قول سوم: آفرینش آسمان از بخار و زمین پیش از آن

استدلال: طبق این نظر که از ابن عباس نقل شده است، خداوند ابتدا زمین را آفرید و سپس آسمان را از بخار آن خلق کرد. زمین ابتدا به‌وجود آمد، اما پس از آن که آسمان‌ها آفریده شدند، زمین گسترش یافت. در این تفسیر، آیه «وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا» (نازعات/۳۰) که به گسترش زمین اشاره دارد، به‌صورت تأخیر در ذکر توضیح داده می‌شود. (طوسی بی‌تا، ۱۱۰/۹)، (بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ۶۸/۵)

علامه طباطبایی: ایشان بر این باورند که چون زمین به صورت کروی آفریده شده است، آفرینش و گسترش آن به طور هم‌زمان با آفرینش آسمان‌ها بوده و «ثم» در آیه به معنای تأخیر زمانی نیست، بلکه تأخیر در ذکر است.

مکارم شیرازی: طبق نظر ایشان، آفرینش آسمان‌ها پیش از زمین بوده و «ثم» در این آیات به تأخیر بیانی اشاره دارد، نه تأخیر زمانی. بنابراین گسترش زمین و پدید آمدن منابع طبیعی پس از آفرینش آسمان‌ها صورت گرفته است. (طباطبایی ۱۳۷۴ ش، ۵۵۳/۱۷)، (مکارم ۱۳۷۱ ش، ۲۲۸/۲۰).

سوالی که مطرح می‌شود که قرآن به صراحت بیان می‌کند آسمان از دود ایجاد شده است، اما سخن امام علی علیه السلام در خطبه‌ای نشان می‌دهد که آسمان از کف آب پدید آمده است. برای پاسخ به این تضاد، نظریه‌ای جامع مطرح می‌شود که میان این دو دیدگاه ارتباط برقرار کند. در این نظریه، گفته شده است که حضرت باقر علیه السلام اشاره کرده‌اند که آسمان از دود بدون آتش به وجود آمده است، که این دود در واقع بخاری است که از تبخیر آب ایجاد شده است. بنابراین، در قرآن، واژه «دخان» به معنای دود واقعی نیست، بلکه به بخاری اطلاق شده که از سطح آب برخاسته و به تدریج تبدیل به آسمان‌ها شده است. در این توضیح، کف آب که به بخار تبدیل می‌شود همان دود در قرآن است که آسمان‌ها از آن شکل گرفته‌اند، و زمین نیز از کفی که از آب جدا نشده و بر روی آن باقی مانده، خلق شده است. (ابن میثم، ۱۳۷۵ ش، ۳۰۳/۱).

نتیجه گیری

به طور کلی مراحل ابتدایی خلقت جهان را به سه مرحله اصلی تقسیم می‌کند:

۱- مرحله اول: خلقت ماء (آب)

بر اساس قرآن و خطبه‌های امام علی علیه السلام، آب به عنوان اولین مخلوق جهان معرفی می‌شود. این آب ابتدایی، برخلاف آبی که انسان امروز از آن می‌نوشد، خروشان، جوشان و متلاطم بوده است. این آب که در فضا جریان داشت، به عنوان ماده اولیه خلقت در نظر گرفته شده و همه موجودات از آن خلق شدند.

۲-مرحله دوم: جدا شدن آسمان‌ها و زمین‌ها

در ابتدا جهان به صورت یک توده واحد و یک‌پارچه بود. این توده با گذشت زمان از هم جدا شده و مواد به ترکیبات جدید تبدیل شدند. امام علی علیه السلام این تغییرات را به عنوان "فتیق" توصیف کردند که به گسترش فضا و ایجاد تحول در جهان اشاره دارد. این انبساط مشابه آنچه که در آیه ۴۷ سوره ذاریات به آن اشاره شده، باعث ظهور انواع مختلف موجودات شد.

تفسیر فتیق: تغییرات در جهان به عنوان فتیق، یعنی فرآیند گسترده شدن و انبساط جهان

۳-مرحله سوم: خلقت دخان (دود)

طبق روایات، بعد از آب، خداوند دخان (دود) را خلق کرد. این دود از فشار و تحریکات باد بر آب به وجود آمد و جوهر درونی آب را به بخار تبدیل کرد. این بخار همان دخانی است که در قرآن به آن اشاره شده و از آن کهکشانشان‌ها، ستارگان و سیارات ایجاد شدند. از باقی‌مانده کف این مواد، زمین شکل گرفت.

رابطه دخان و بخار: مفهوم دخان در قرآن به طور استعاری برای بخار پدید آمده از آب توضیح داده شده که از فشار و حرارت به وجود آمده و شکل دهنده به آسمان‌ها و کهکشانشان‌ها است.

منابع

قرآن

نهج البلاغه

۱. آلوسی، محمد ابن عبدالله، ۱۴۱۵ ق، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۲. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر، ۱۴۱۹ ق، تفسیر القرآن العظیم المعروف به تفسیر ابن کثیر، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.
۳. ابن عاشور، محمد طاهر، ۱۴۲۰ ق، تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور، چاپ اول، بیروت: موسسه التاریخ العربی.
۴. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ ق، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دارصادر.
۵. ابن فارس ابن زکریا، احمد، بی تا، معجم مقاییس اللغة، محقق: شهاب الدین ابو عمرو، چاپ اول، بیروت: دارالفکر.
۶. ابن میثم، میثم ابن علی، ۱۳۷۵ ش، شرح نهج البلاغه ابن میثم، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۷. ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸ ق، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، آستان قدس رضوی، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۸. انصاری، محمد علی، ۱۳۹۵ ش، فروغ حکمت، شرح نهج البلاغه، چاپ اول، مشهد: انتشارات آستان قدس.
۹. اشکوری، محمد بن علی، ۱۳۷۳ ش، تفسیر شریف لاهیجی، چاپ اول، تهران: دفتر نشر داد.
۱۰. بحرانی، هاشم بن سلیمان، ۱۴۱۵ ق، البرهان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، موسسه البعثة، قم: قسم الدراسات الإسلامیه.
۱۱. بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، عبدالله بن عمر، أنوار التنزیل و أسرار التأویل (تفسیر البیضاوی)، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۲. ثعلبی، احمد بن محمد، ۱۴۲۲ ق، الكشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

۱۳. جعفری، محمدتقی، ۱۳۷۶ش، شرح نهج البلاغه، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۴. جوهری، اسماعیل ابن حماد، ۱۴۰۷ق، الصحاح، محقق: حمد عبد الغفور العطار، چاپ چهارم، بیروت: دارالعلم للملایین.
۱۵. حقی برسوی، اسماعیل بن مصطفی، تفسیر روح البیان، چاپ اول، بیروت: دار الفکر.
۱۶. حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ق، تفسیر نور الثقلین، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان.
۱۷. دین پرور، سید جمال الدین، ۱۳۹۱ش، موسوعه الاحادیث العلویه، تهران: بنیاد نهج البلاغه.
۱۸. دعاس، حمیدان، قاسم، ۱۴۲۵ق، اعراب القرآن الکریم، چاپ اول، دمشق: دار المنیر و دار الفارابی.
۱۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ق، مفردات ألفاظ القرآن، چاپ اول، بیروت: دار الشامیه.
۲۰. زمخشری، محمود بن عمر، ۱۴۰۷ق، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عبون الأقاویل فی وجوه التأویل، چاپ سوم، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۱. سیوطی، جلال الدین، ۱۴۰۴ق، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۲۲. صافی، محمود بن عبد الرحیم، ۱۴۱۸ق، الجدول فی اعراب القرآن، چاپ چهارم، بیروت: دار الرشید.
۲۳. صدوق، محمد ابن علی، معانی الاخبار، ۱۳۶۱ش، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۴. طباطبایی، محمدحسین، ۱۳۹۰ق، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
۲۵. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۷۲ش مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: ناصر خسرو.
۲۶. طبری، محمد ابن جریر، ۱۴۱۵ق، جامع البیان، بیروت: دارالفکر.
۲۷. طریحی، فخرالدین بن محمد، ۱۳۷۵ش، مجمع البحرین، چاپ سوم، تهران: مرتضوی.
۲۸. طنطاوی، محمد سید، ۱۹۹۷م، التفسیر الوسیط للقرآن الکریم، چاپ اول، قاهره: نهضة مصر.
۲۹. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، مترجم: عاملی، احمد حبیب، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۰. عسکری، ابوهلال، ۱۴۱۲ق، معجم الفروق اللغویه، چاپ اول، انتشارات اسلامی وابسته به حوزه علمیه قم.
۳۱. فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۴۲۰ق، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، چاپ سوم، بیروت: دار إحياء التراث.

۳۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۱۰ق، *العین*، چاپ دوم، قم: هجرت.
۳۳. فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی، ۱۴۱۵ ق، *تفسیر الصافی*، مقدمه و مصحح: حسین اعلمی، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدر.
۳۴. فیومی، احمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*، چاپ دوم، قم: دارالهجره.
۳۵. قرشی بنابی، علی اکبر، ۱۳۷۵ ش، *تفسیر احسن الحدیث*، چاپ دوم، تهران: بنیاد بعثت.
۳۶. قرشی بنابی، علی اکبر، ۱۳۷۱ ش، *قاموس قرآن*، چاپ ششم، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۳۷. قرطبی، محمد ابن احمد، ۱۳۶۴ش، *الجامع الاحکام القرآن*، چاپ اول، تهران: ناصر خسرو.
۳۸. قطب، سید ابراهیم، ۱۴۰۸ق، *فی ظلال القرآن*، چاپ ۱۵، بیروت: دارالشرق.
۳۹. قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳ ش، *تفسیر القمی*، مترجم: طیب موسوی جزایری، چاپ سوم، قم: دار الکتب.
۴۰. قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا، ۱۳۶۸ ش، *تفسیر کنز الدقائق و بحر الفرائب*، مترجم: حسین درگاهی، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی. سازمان چاپ و انتشارات.
۴۱. کاشانی، فتح الله بن شکرالله، ۱۳ ش، *منهج الصادقین فی إلزام المخالفین*، چاپ اول، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۴۲. کلینی، محمد ابن یعقوب، ۱۳۶۵ش، *الکافی*، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۳. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام*، مترجم: محمدباقر محمودی، - عبدالزهراء علوی، چاپ اول، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۴. مکارم شیرازی، ناصر، *تفسیر نمونه*، ۱۳۷۱ ش، چاپ دهم، تهران: دار الکتب الإسلامية.
۴۵. مکارم شیرازی، ناصر، *پیام امام*، ۱۳۹۰ش، چاپ ششم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۴۶. مصطفوی، حسن، *التحقیق فی کلمات القرآن*، ۱۳۶۸ش، چاپ اول، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۴۷. نحاس، ابسو جعفر احمد بن محمد، *اعراب القرآن*، ۱۴۲۱ق، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.